

MU‘TEZİLÎ SIFAT TELAKKÎSİNİN İNŞÂINDA CEHM b. SAFVAN’IN BELİRLEYİCİLİĞİ

Ayşe TURHAN*

Öz

Cehmiyye'nin kurucusu Cehm b. Safvan ilahî sıfatların nefyi fikrini Ca'd b. Dirhem'den alıp geliştirmiş ve bu fikir onun adıyla anılmaya başlamıştır. Bu bağlamda sıfatları nefyedenlere de Cehmiyye denilmiştir. Cehm b. Safvan'ın söz konusu yaklaşımı Vasıl b. Atâ üzerinden mu'tezilî kelama dahil olmuştur. Vasıl b. Atâ'nın Mu'tezile tarihindeki kurucu niteliği göz önünde bulundurulursa kelamın en temel konularından biri olan sıfatlar problemine ilişkin mu'tezilî yaklaşımın şekillenmesi bakımından Cehm b. Safvan'ın hangi ölçüde belirleyici olduğu görülecektir. Yine Mu'tezile'nin Cehmiyye olarak adlandırılması Cehm b. Safvan'a nispet edilen sıfat anlayışının mu'tezilî sıfat telakkisine etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada Cehm b. Safvan'ın ilahî sıfatlar konusundaki fikirleri, mu'tezilî kelamın aynı konudaki yaklaşımı ve bu ikisi arasındaki irtibat ele alınmış; Cehm b. Safvan'ın, cebr akidesi gibi Mu'tezile kelamına doğrudan aykırı bir yaklaşımı kabul etmiş olmasına rağmen ilahî sıfatlar gibi diğer bir temel konuda Mu'tezile'yi, Cehmiyye adıyla nitelenmesine sebep olacak kadar belirlemiş olması değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cehm b. Safvan, Cehmiyye, Mu'tezile, Vasıl b. Atâ, sıfat.

BEING DETERMINATIVE of JAHM b. SAFWAN in CONSTRUCTION of MU‘TAZILITE ATTRIBUTE CONCEPT

Abstract

Jahm b. Safwan, founder of Jahmiyye, took opinion of disowning of divine attributes from Ja'd b. Dirham and enhanced it and so the opinion of disowning of attributes has been named after Jahm b. Safwan. Consequently, persons who disown the attributes called Jahmiyye in direct proportion to Jahm b. Safwan. Jahm b. Safwan's this attitude was transmitted to mu'tazilite kalam by way of Wasil b. Ata. In consideration of Wasil b. Ata's position in history of Mu'tazila as founder, it can be seen that Jahm b. Safwan is to what extent determinative in formation of mu'tazilite approach to problem of divine attributes which is one of the basic issues of kalam. Moreover, Mu'tazila's being named Jahmiyya is important in terms of showing that Jahm b. Safwan's opinion on divine attributes effected mu'tazilite comprehension of divine attributes. This study is discussing Jahm b. Safwan's opinions on divine attributes, approaches of mu'tazilite kalam to the same issue, connection between them and that although

* Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kalam Ana Bilim Dalı.

Jahm b. Safwan adopted and even was noted for, the jabr belief that is contrary sheerly to mu'tazilite kalam, he was so determinant of mu'tazilite kalam about divine attributes which is quietly important topic of kalam, that Mu'tazila was named Jahmiyya.

Keywords: Jahm b. Safwan, Jahmiyya, Mu'tazila, Wasil b. Ata, attribute.

Giriş

Kelamî tartışmaların temelini oluşturan sıfatlar problemine ilişkin farklı yaklaşımlar söz konusudur. Kaynaklarda, ilahî sıfatlardan ilk defa bahseden ve yine ilk defa sıfatları nefyeden kimsenin Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) olduğu yer almaktadır.¹ Ca'd b. Dirhem'le Kûfe'de karşılaşan Cehm b. Safvan (ö. 128/745), sıfatlar başta olmak üzere birçok konuda Ca'd b. Dirhem'in fikirlerini almış ve bu fikirleri Horasan'da yaymıştır.² Böylece sıfatları nefyetme fikri, Cehm b. Safvan'a nispet edilmiştir.³ Öyle ki sıfatları nefyedenler Cehmiyye diye nitelenmeye başlamıştır.⁴ Cehmiyye, Cehm b. Safvan'ın itikadî yaklaşımlarını takip edenlerin genel adı olmakla birlikte zamanla sıfatlar konusunda nefyedici yaklaşımı benimseyenlere özel bir ad haline gelmiştir. Bu bağlamda Mu'tezile'ye de Cehmiyye denildiğini bilmekteyiz. Nitekim ilk dönemde 'er-Red ale'l-Cehmiyye' şeklinde yazılan reddiye türü eserlerde Cehmiyye ve Mu'tezile arasında bir ayırım yapılmadığı görülmektedir. İlgili reddiyelerde 'Cehmiyye' ile Cehm b. Safvan'ın takipçilerinden oluşan bir gruptan ziyade onun fikirlerini benimseyip devam ettiren Mu'tezile kastedilmektedir. Cehmiyye'ye reddiyeler, temelde sıfatlar, halku'l-Kur'an ve ru'yet meseleleri üzerinden gelişmiştir. Mu'tezile de bu üç konuda Cehmiyye ile aynı görüşte olduğu için reddiye yazarları doğrudan Mu'tezile'yi hedef almışlardır.⁵ Nitekim Cehm b. Safvan'ın cebr dışında hemen hemen bütün görüşlerinin Mu'tezile tarafından benimsendiği bilinmektedir. Ehl-i Sünnet kalamcıları bu nedenle Mu'tezile'yi Cehmiyye diye adlandırmışlardır. Mu'tezilî kalamcıları söz konusu adlandırmayı reddetmişlerdir. Bunun en temel sebebi ise Cehmiyye'nin insan iradesi konusunda benimsediği cebrî tavidir. Yine tabakat kitaplarında da Mu'tezile'nin Cehmiyye'den sayılmaması Cehmiyye'nin cebrî yaklaşımını Mu'tezile'nin ısrarla reddetmesinden kaynaklanabilir.

Zât-Sıfat İlişkisi

Hicrî ikinci asra gelindiğinde Horasan'da Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin, sıfatların ispatı iddiasında aşırıya giden teşbihî ve buna karşı sıfatları nefyeden soyutlamacı/tenzihî yaklaşımlar görülmektedir. Bu iki temel yaklaşımdan ilki Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767)'ın, ikincisi ise Cehm b. Safvan'ın öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Nitekim Ebu Hanife (ö. 150/767)'den şu söz nakledilmiştir; *Doğu'dan bize iki fikir gelmiştir; Cehm b. Safvan'ın ta'til görüşü ve Mukatil b. Süleyman'ın teşbih görüşü. Cehm b. Safvan, teşbihi inkarda ifrata düşmüş, hatta Allah'ın şey olmadığını iddia etmiştir. Mukatil b. Süleyman*

¹ Cârullah, Zühdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1974, s. 62.

² el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003, s. 62-63; Subhî, Ahmed Mahmud, *fi İlmi'l-Kelâm*, I-III, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, c. I, Beyrut 1985/1405, s. 174.

³ es-Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Tahkik: Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulvi, c. IX, Dâru'l-Hicr, Kahire 1992, s. 72.

⁴ İbn Teymiyye, Takrîyuddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî, *el-Fetva'l-Hameviyyeti'l-Kübrâ*, Tahkik: Hamid b. Abdilmuhsin, Riyad 2004/1425, s. 233.

⁵ Cârullah, s. 8.

ise teşbihte ifrata düşmüş ve Allah'ın insan suretinde olduğunu söylemiştir.⁶ Cehm b. Safvan'ın, sıfatların nefyi görüşünü Ca'd b. Dirhem'den almış olmakla birlikte bu fikri, çağdaşı Mukatil b. Süleyman'ın teşbih iddialarına karşı benimsediği görülmektedir. Cehm b. Safvan'la Mukatil b. Süleyman'ın Belh'te tartışmalar yaptığı bilinmektedir.⁷ Yine Cehm b. Safvan Yahudilik, Hristiyanlık, Sâbilik, Sümeniyye gibi farklı inanç gruplarının yer aldığı bölgelerde yaşadığı için ve söz konusu bölgelerde yeni Müslüman olanların eski din ve kültürlerini muhafazaya devam etmeleri nedeniyle kendince İslam'ın koruyuculuğunu üstlenmiş gözükmektedir.⁸ Ancak Cehm b. Safvan'ın sıfatları nefyetmesinde önemli ölçüde Mukatil b. Süleyman'la yaptığı tartışmalar etkili olmuştur. Nitekim o, teşbih iddialarına karşı sıfatları nefyetmiş ve biraz daha ileri giderek Allah'ın isimlerini de inkar etmiştir.⁹ Bu nedenle kendisinden sonra aynı yaklaşımı benimseyenlere *Gâliyye* (aşırı) denilmiştir.¹⁰ Bu isimlendirme, bir anlamda Cehmiyye'yi Mu'tezile'den ayırmak için tercih edilmiştir. Esasen Cehm b. Safvan'ın Mukatil b. Süleyman'la yaptığı tartışmalar ve fikrî karşıtlığı, hemen her dinde görülebilecek akılcı ve nasçı ayrışmanın en ibtidaî ve aşırı hali olarak kabul edilebilir.¹¹ Akıl ve nas savunucuları üzerinden izah ettiğimiz söz konusu karşıtlık, dinin ortaya çıktığı zamana yakınlığı nispetinde keskinliğini korumuş, sonrasında husumet devam etmiş ancak zamanla bu keskinliğin azaldığı görülmüştür. Nitekim nasçı yaklaşım Ehl-i Hadis içinde kendine yer bulmuş, akılcı yaklaşım da Mu'tezile içinde gelişmiştir.

Cehm b. Safvan, insanların nitelendirildiği sıfatlarla Allah'ın nitelendirilemeyeceğini iddia etmektedir. Ona göre bu, teşbihi gerektireceği için caiz değildir.¹² Cehm b. Safvan, hay, âlim, semî, basîr gibi sıfatları nefyetmiş ancak Allah'ı kâdir, fâil, hâlık, muhyî ve mumîr olarak vasıflandırmış, bu sıfatları Allah için caiz görmüştür.¹³ Söz konusu sıfatlar, insanlar için caiz olmayan, yalnızca Allah'ı niteleyen sıfatlardır. Buradan anlaşılmalıdır ki Cehm b. Safvan'ın amacı, sıfatları inkar etmek değil Allah'ı insanların da nitelenebileceği sıfatlarla nitelemeyi reddetmektir.¹⁴ Şu halde teşbih kaygısı, sıfatların nefyi sonucunu ortaya çıkarmış ve ilahî sıfatlar, özellikle de bu sıfatların zâtla ilişkisi konusunda tenzihî bir yaklaşım, nefy olarak adlandırılmıştır.

Cehm b. Safvan'ın Allah'a nispet edilen bütün sıfatları nefyetmediği bilinmektedir. Buna karşın, nefy tercihini Cehm b. Safvan'dan alan Mu'tezile, Allah'a nispet edilen bütün kadîm sıfatları nefyetmiştir. Mu'tezile'den sıfatları nefyeden ilk kimse Mu'tezile'nin kurucusu Vasıl b. Atâ (ö. 131/748)'dir. Ona

⁶ el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatü Meclis-i Dâiratu'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1327, X, 281; en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, I-III, Dâru's-Selâm, Kahire 2008/1429, c. I, s. 380.

⁷ Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI, s. 134.

⁸ Subhî, c. I, s. 174.

⁹ ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *Reddu'l-İmâmi'd-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişr el-Merîsî el-Anîd*, Neşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1358/1939, s. 7.

¹⁰ Abdülhamid, İrfân, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Tercüme: Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 240.

¹¹ Subhî, c. I, s. 174.

¹² Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. VII, s. 234.

¹³ Kâdî, Yâsir, *Makâlâtü'l-Cehm b. Safvân ve Eseruhâ fi'l-Firaki'l-İslâmiyye*, I-II, Edvâu's-Selef, Riyad, 2005, c. I, s. 389.

¹⁴ eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tahkik: Ahmed Fehmi Muhammed, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413, c. I, s. 73; Kâdî, Yâsir, c. I, s. 385-386.

göre Allah'ın kadîm sıfatlarını ispat etmek, kadîmlerin çokluğu anlamına gelen *taaddüd-i kudemaya* yol açacaktır.¹⁵ Allah'ın zâtı dışında bir kadîmin varlığı muhaldir. Bu durumda Mu'tezile'nin sıfatları nefyi, Allah'a kadîm sıfatların nispetini nefyetmekten ibarettir. Vasıl b. Atâ'yı sıfatlara ilişkin bu yaklaşıma sevk eden etkenlerden söz edilebilir. Yaşadığı dönemin sosyo-kültürel koşulları da göz önüne alındığında Hristiyanların tanrı inancını reddetmesi ve yine Seneviyye'nin ikili tanrı inancına karşı çıkması, Vasıl b. Atâ'nın ilahî sıfatlara dair yaklaşımının şekillenmesinde önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Yine Müşebbihe ve Mücessime'nin teşbih iddiaları Vasıl b. Atâ'yı, Allah'ın zâtı ve sıfatlarına ilişkin soyutlamacı bir tavrı benimsemeye sevk etmiştir. Yaşadığı dönemin şartları Vasıl b. Atâ'nın bu yaklaşımı geliştirip mu'tezilî bir akideye dönüştürmesine yol açsa da Vasıl b. Atâ, bu fikri Cehm b. Safvan'dan almıştır ve bu yaklaşımın ilk örneğini yine Cehm b. Safvan dile getirmiştir. Nitekim sıfatları nefyetme fikri ilk ortaya çıktığında, yani köklü ve temellendirilmiş mu'tezilî bir iddiaya dönüşmeden önce, henüz olgunlaşmamış bir fikirdi. Cehm b. Safvan, bu fikri teşbihî iddialara bir karşı çıkış olarak benimsemiştir. Aynı iddiayı savunan Vasıl b. Atâ ise iki kadîm varlığın müstahîl olduğunu öne sürmektedir. Ancak kelamcılar tarafından üzerinde ittifak edilen bu iddianın bir sonucu olarak Mu'tezile, kadîm sıfatların nefyi fikrini benimsemiş ve felsefeyle olan irtibatı, Mu'tezile'nin bu fikri geliştirip meşrulaştırmasına zemin hazırlamıştır.¹⁶ Nitekim filozoflar da kadîm sıfatları nefyederek Allah'ın zâtında bir olduğunu vurgulamışlardır.¹⁷ Neticede Mu'tezile'nin teşbihe karşı çıkarken Allah'ın sıfatlarındaki işlevselliği ortadan kaldırdığı yani ta'tile düştüğü görülmektedir.¹⁸ Burada Mu'tezile'nin sıfatlara ilişkin Cehm b. Safvan'ın iddialarını benimsemesi ile halku'l-Kur'an ve ru'yetin inkarı gibi iki temel mu'tezilî iddia arasında nasıl bir ilişki olduğu üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir.

Halku'l-Kur'an Tartışması

Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığına ilişkin tartışma, hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Kur'an'ın yaratılmış olduğu iddiasını ilk defa ortaya atan kimsenin Ca'd b. Dirhem olduğu bilinmektedir. Cehm b. Safvan da bu görüşü yine Ca'd b. Dirhem'den almıştır.¹⁹ Söz konusu iddianın ortaya çıkmasına sebep olacak farklı etkenlerden bahsetmek mümkün olmakla birlikte bunların en muhtemel olanı Hristiyanların teslis iddiasıdır. Nitekim Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (ö. 125/743) döneminde saray katibi olan Yuhanna ed-Dimeşkî (ö. 749)'nin o dönemde teslis propagandası yaptığı bilinmektedir. Yuhanna ed-Dimeşkî, Hz. İsa'nın ulûhiyetini kanıtlamak için Kur'an'da Allah'ın kelimesi olarak yer alan Hz. İsa'ya ilişkin ibarenin²⁰ kadîm olduğunu, dolayısıyla Kur'an'ın ifadesine göre 'kelimetullah' diye nitelenen Hz. İsa'nın da kadîm olacağını iddia etmektedir.²¹ Kur'an'ın kadîm olduğu iddiası, teslise mesned kılınarak ortaya atıldığı için soyutlamacı bir tavrı benimseyenlerin, bu iddiaya karşı Allah'ın zâtında birlik vurgusu yapmak üzere Kur'an'ın kadîm olmadığı

¹⁵ eş-Şehristânî, c. I, s. 40.

¹⁶ Cârullah, s. 63.

¹⁷ Çelebi, İlyas, "Sıfat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, c. XXXVII, s. 104.

¹⁸ en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebziratu'l-Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1993, c. I, s. 193.

¹⁹ el-İsferâyîni, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Tahkik: Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1983/1403, s. 108; Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, c. XV, s. 371.

²⁰ Âl-i İmran (3), 45: "Melekler şöyle demişti; Ey Meryem! Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor ismi Meryem oğlu İsa Mesih'tir...".

²¹ Subhî, c. II, s. 124.

fikrini ortaya attıkları düşünülebilir. Vasıl b. Atâ, Cehm b. Safvan'dan aldığı Kur'an'ın yaratılmış olduğuna ilişkin fikri, bu ve bunun gibi dış tehditlere karşı koymak üzere benimsemiş gözükmektedir. Vasıl b. Atâ özelinde Mu'tezile'nin tevhid vurgusu, nasıl ki Allah'ın kadîm sıfatlarını nefyetmekle sonuçlanmış, aynı şekilde bu vurgu, Kur'an'ın yaratılmış olabileceği fikrini benimsemeyi de beraberinde getirmiştir. Öyle ki Allah'ın kelim sıfatını fiilî sıfatlara dahil ederek kelamın hâdis olduğunu iddia eden Mu'tezile için Allah kelamı olan Kur'an'ın da hâdis olduğu fikrini benimsemek güç olmamıştır.

Cehm b. Safvan'da da görüleceği üzere Kur'an'ın mahluk/yaratılmış olduğu düşüncesi, kadîm sıfatları nefyetmenin bir sonucu olarak kendiliğinden de ortaya çıkabilecek bir fikirdir. Bir anlamda o, sıfatları nefyettiği için Kur'an'ın mahluk olduğunu kabule mecburdu. Allah'ın kelim sıfatını kabul etmemek, Allah'ın mütekkellim olduğunu reddetmek anlamına gelecektir. Nitekim Cehm b. Safvan'a göre Allah mütekkellim olmadığı için Kur'an da kadîm değildir.²² Ancak Mu'tezile, Allah'ın mütekkellim olduğunu kabul etmektedir. Burada Mu'tezile'nin ayrıştığı görülmektedir. Zira Mu'tezile, kelim sıfatını hâdis kabul etmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile'ye göre Allah hâdis bir kelim ile mütekkellim olmaktadır.

Cehm b. Safvan, Kur'an'ın mahluk olduğunu, Kur'an'dan ayetlerle delillendirmektedir. Cehm b. Safvan'a ve yine Mu'tezile'ye göre "Anlayasınız diye Biz onu Arapça bir Kur'an kıldık"²³ ayetinde yer alan "جعلنا" (ce'alnâ) ifadesi, 'yaratmak' anlamına gelmektedir. Onlar bunu, جعل (ce'ale) fiilinin Kur'an'da 'yaratmak' manasında kullanıldığı başka ifadelerle gerekçelendirmektedirler.²⁴ Yine mu'tezilî kelimcılara göre "Onlara Rablerinden muhdes bir zikir geldiğinde..."²⁵ ayetinde yer alan 'zikr' Kur'an'dır. "Zikri Biz indirdik onu koruyacak olan Bizleriz"²⁶ ayeti de en son iddianın delilidir. Mu'tezile'ye göre bu ayetlerde Kur'an'ın muhdes/yaratılmış olduğuna işaret vardır.²⁷ Diğer taraftan Cehm b. Safvan'ın yaratılmış kelim iddiası, Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğuna dair Kur'an'ın kendi ifadesi ile ilişkilidir.²⁸ Cehm b. Safvan, Allah'ın Hz. Musa ile konuşmadığını zira konuşmanın yalnızca uzuvla olacağını fakat Allah için uzvun nefyedildiğini ileri sürmektedir.²⁹ Cehm b. Safvan'ın bu yaklaşımı Ca'd b. Dirhem'e nispet edilmektedir. Halku'l-Kur'an iddiasını ortaya atan Ca'd b. Dirhem'e göre 'Allah Musa ile konuşmamış, İbrahim'i dost edinmemiştir'.³⁰ Ca'd b. Dirhem bu iddia ile Allah'ın Hz. Musa'ya tecelli ettiğine ve onunla maddeten konuştuğuna dair Yahudi inancını reddetmeyi amaçlamış gözükmektedir.³¹ Cehm b. Safvan, Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğuna ilişkin Kur'an'ın ifadesini, Allah'ın, kelamı bir mahalde yaratması ile te'vil etmiştir. Mu'tezile de kelim sıfatını hâdis kabul

²² Yaltkaya, M. Şerafeddin, "Kaderiye Yahut Mutezile", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1930, c. XV, s. 14.

²³ Zuhruf (43), 44.

²⁴ Cehm b. Safvan ve Mu'tezile "جعل" (ce'ale) ifadesinin En'am (6) 1, Nahl (16) 83, İsrâ (17) 12, Nuh (71) 16, Araf (7) 189 ve Neml (27) 61 ayetlerinde yaratmak anlamında kullanıldığını belirtmiş ve bu kullanımlardan yola çıkarak Zuhruf (43) 44 ayetindeki "جعل" (ce'ale) ifadesine de yaratmak anlamı vermişlerdir; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, Tahkik: Sabrî b. Selâme Şâhin, Riyad 2003/1424, s. 101 vd.

²⁵ Enbiyâ (21), 2.

²⁶ Hicr (15), 9.

²⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 2012, s. 360.

²⁸ Nisa (4), 164; Kasas (28), 30.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, s. 100.

³⁰ ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, baskı yeri yok, tarih yok, s. 165 vd.

³¹ en-Neşâr, c. I, s. 377.

ettiği için kelamın sonradan ve bir mekanda yaratıldığını iddia etmektedir.³² Netice itibarıyla denilebilir ki Kur'an'ın yaratılmış olduğuna ilişkin Cehm b. Safvan'ın yaklaşımı, bu konudaki nasları izahı ve söz konusu izahta takip ettiği yöntemi de kapsayacak bir biçimde Mu'tezile tarafından benimsenmiş gözükmektedir.

Ru'yetullah Tartışması

İlk defa Cehm b. Safvan Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceğini iddia etmiştir.³³ Cehm b. Safvan'ın söz konusu iddiası, Sümenîlerle yaptığı tartışmada da açıkça görülmektedir. Buna göre Sümenîlerden Cehm b. Safvan'la tartışmak istediğini söyleyen bir kimse ona, 'benim delillerim güçlü olursa sen benim dinime girersin, senin delillerin güçlü olursa ben senin dinine girerim' demiştir. Daha sonra Sümenî'nin, 'bir ilah olduğuna inanıyorsun değil mi?' sorusuna Cehm b. Safvan 'evet' diye cevap verince, Sümenî, Cehm b. Safvan'a, inandığını iddia ettiği ilahı görüp görmediğini, sözünü işitip işitmediğini, kokusunu alıp almadığını ve o ilahı hissedip hissetmediğini sorar. Cehm b. Safvan bütün bu soruları 'hayır' diye yanıtlayınca Sümenî ona, 'inandığın şeyin ilah olduğunu ne ile bilirsin?' diye sorar. Bunun üzerine Cehm b. Safvan'ın kırk gün ne yaptığını, nasıl ibadet ettiğini bilemediği ifade edilmektedir. Bu süre sonunda Cehm b. Safvan ruh örneği üzerinden Sümenî'nin sorusuna cevap vermiştir. O, aynı soruları insan ruhu üzerinden kurgulayarak Sümenî'ye sorar. Sümenî, kendi bedeninde bir ruhun varlığını kabul edince Cehm b. Safvan ona bu ruhu görüp görmediğini, işitip işitmediğini sorar. Sümenî bu sorulara 'hayır' diye cevap verince Cehm b. Safvan Allah'ın da ruh gibi görülmediğini, işitilmediğini, kokusunun duyulmadığını dile getirir.³⁴ Bu diyalog, Cehm b. Safvan'ın Allah'a cismaniyet isnat edilemeyeceğine ilişkin vurgusunun en belirgin izahlarından biridir. Dolayısıyla Cehm b. Safvan, Allah'ın görülmeceğini iddia ederken temelde tecsimi reddetmektedir.

Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin ru'yeti inkar etme yönündeki yaklaşımları, sıfatları nefyetmenin bir devamı mahiyetindedir. Sıfatları nefyetmeleri de teşbih ve tecsimin reddinden ve hatta tevhid ve tenzih vurgusundan ileri gelmektedir. Cehm b. Safvan ve mu'tezilî kelamcılar, Allah'ın görülemeyeceğini iddia ederken aynı ayetlerle istidlalde bulunmuşlar ve ru'yeti kabul edenlerin istidlalde bulunduğu ayetlerin de müteşabih olduğunu ifade edip bu ayetleri te'vil etmişlerdir. Ru'yeti reddedenlerin iddialarını dayandırdıkları en güçlü delil "Gözler O'nu idrak edemez, O, gözleri idrak eder"³⁵ ayetidir. Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin ru'yetin gerçekleşmeyeceğine ilişkin iddialarında en temel argümanlarının bu ayet olduğu görülmektedir.³⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* adlı eserinde Cehm b. Safvan'ın, itikadî yaklaşımlarını üç ayet üzerine inşa ettiğini belirtmektedir³⁷; "Hiçbir şey O'nun benzeri değildir"³⁸, "O, göklerde ve yerde Allah'tır"³⁹, "Gözler O'nu idrak edemez, O, gözleri idrak eder".⁴⁰ Bu ayetlerin sonuncusu ile Cehm b. Safvan

³² eş-Şehristânî, c. I, s. 38.

³³ Ahmed b. Hanbel, s. 98.

³⁴ Ahmed b. Hanbel, s. 93 vd.

³⁵ En'am (6), 103.

³⁶ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Tefsîru'l-Kâdî Abdilcebbâri'l-Mu'tezilî, Mevsûatu Tefâsiri'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Hıdır Muhammed Nebha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, s. 173.

³⁷ Ahmed b. Hanbel, s. 95-96.

³⁸ Şûrâ (42), 11.

³⁹ En'am (6), 3.

⁴⁰ En'am (6), 103.

ru'yeti inkarına mesnet oluşturmaktadır. Genel itibarıyla Cehm b. Safvan'ın sıfatları nefyi de bu ayetler ile temellendirilmiş gözükmektedir. Cehm b. Safvan'a göre görülen, mevsuf olacaktır. Cehm b. Safvan, Allah'ı herhangi bir şeyle vasıflamayı reddettiği için Allah'ın mevsuf olmadığını ve görülemeyeceğini iddia etmektedir. Cehm b. Safvan, ru'yeti kabul edenlerin delil getirdikleri "O gün birtakım yüzler vardır parlayan. Rab'lerine bakarlar"⁴¹ ayetini de te'vil etmiştir. O, ayette yer alan 'Rab'lerine bakarlar' ifadesine 'Allah'tan gelen sevaba bakarlar' anlamını vermiştir.⁴² Mu'tezile de aynı ifadeyi, 'Rab'lerinin nimetini beklerler' şeklinde te'vil etmiştir.⁴³ Ayette yer alan söz konusu ifadeye farklı anlamlar verseler de Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin, ayeti ru'yetin reddi yönünde te'vil ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Cehm b. Safvan ve mu'tezilî kelimcilerin ru'yeti inkar etmelerinin temelinde tecsim karşıtlığı ve tenzih vurgusu yer almaktadır.

Ru'yetin, haberî sıfatlarla ilgili bir tartışma olduğu hatırlanacak olursa Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin yed, vech, ayn gibi Allah'a uzuv nispet eden sıfatlara yaklaşımları belirleyici olacaktır. Mu'tezilî kelimciler, Allah'ın yed, vech gibi insana ait uzuvlarla ve istivâ, nüzûl gibi yine insana ait fiillerle nitelenemeyeceğini iddia etmekte, bu sebeple Kur'an'da yer alan ve zahirî anlamlarıyla teşbihe sebep olan bu tür nitelendirmelerin te'vil edilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler. Allah'ın yaratıklara özel hiçbir sıfatla nitelendirilemeyeceği iddiası, te'vile ilişkin cehmî ve mu'tezilî tavrın temelinde yer almaktadır. Bu durum, Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin 'istivâ' konusundaki yaklaşımları üzerinden de takip edilebilmektedir. Cehm b. Safvan'ın, Kur'an'da Allah'a nispet edilen 'istivâ'⁴⁴ kelimesinin anlaşılmasında bir tür te'vile gittiği görülmektedir. Nitekim Mukatil b. Süleyman, Allah'ın arşa istivâsı hakkındaki ayete maddî anlamlar yükleyerek Allah'ın zâtında teşbihe sebep olmuştur. Buna karşı Cehm b. Safvan, ayette yer alan 'istivâ' kavramına 'istilâ' anlamı vererek bunu, Arapların 'Falan kimse, Mısır'ı istivâ etti' şeklindeki kullanımıyla delillendirmiştir.⁴⁵ Cehm b. Safvan, Allah'ın zâtı itibarıyla bir mekanda ve yönde bulunmak gibi yaratılmışlara ait sıfatlarla nitelenemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu vurgu, olduğu gibi Mu'tezile'de de mevcuttur. Mu'tezile, istivânın mecaz olduğunu ileri sürmüş, Cehm b. Safvan'da görüldüğü üzere istivâyâ ilişkin ayetleri te'vil etmiştir. Mu'tezilî kelimciler de 'Bişr Irak'ı kılıçsız istivâ etti' anlamındaki Arap şiirinin bir beyitinde yer alan ifadeyle istiştatta bulunarak istivâyâ iktidar manasında istilâ anlamı vermiştir.⁴⁶ Cehm b. Safvan, ayetleri doğrudan inkar etmemiş, akılla çatıştığını düşündüğü yerleri te'vil etmeyi tercih etmiştir. Bu, ilk defa Cehm b. Safvan'da görülen ve sonrasında Mu'tezile'nin bir kelim metodunu olarak benimseyip sistematik hale getirdiği te'vil yöntemidir. Cehm b. Safvan'ın ileri sürdüğü ve Mu'tezile'nin de benimsediği tenzihî yaklaşımın karşısında yukarıda da işaret edildiği üzere Allah'ın zâtını teşbihe ve de tecsime uygun gören Mukatil b. Süleyman ve takipçilerinin yaklaşımı yer almaktadır. Teşbih iddiaları, bir karşıt tez olarak mu'tezilî sıfat telakkîsinin şekillenmesinde de belirleyicidir. Bu bağlamda teşbihe sebep olacak her şeyden Allah'ı tenzih bakımından Mu'tezile'nin Cehm b. Safvan ile aynı yaklaşımı benimsemesi tabii görülmelidir.

⁴¹ Kıyame (75), 22-23.

⁴² Ahmed b. Hanbel, s. 129.

⁴³ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 179.

⁴⁴ Tâhâ (20), 5.

⁴⁵ İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî, *Der-u Teâruzi'l-Akl ve'n-Nakl*, I-IX, Tahkik: Muhammed Reşad Salim, 1981/1401, c. VI, s. 115.

⁴⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Tenzihu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadise, Beyrut, tarih yok, s. 175.

Mu'tezile'nin Cehm b. Safvan gibi sıfatları nefyetmesi esasen sıfatları isbat etmenin tevhide aykırı olacağı ya da teşbihe yol açacağı endişesinden kaynaklanmaktadır. Müşebbihe ve Mücessime gibi ortak bir hasma karşı Cehm b. Safvan ve Mu'tezile'nin yaklaşımlarının yine ortak olması tabii kabul edilmelidir. Bu, mu'tezilî fikirlerin tamamen Cehm b. Safvan'ın iddialarından oluştuğu anlamına gelmeyecektir. Mu'tezile'nin Cehm b. Safvan'a nispeti, fikirlerinin tamamını Cehm b. Safvan'dan alması ya da onun öne sürdüğü her fikri benimseyip kabul etmesinin bir neticesi değil, sıfatların nefyi gibi temel konularda Cehm b. Safvan'ın ilk defa ortaya attığı ya da güçlü bir şekilde iddia ettiği fikirleri benimseyip geliştirmesi ve hatta bazen temelli bir itikada dönüştürmesinin bir neticesi olarak gerçekleşmiştir. Cehm b. Safvan ve Mu'tezile, teşbih iddialarına karşı dursalar da Cehm b. Safvan'ın tavrındaki aşırılık fark edilmektedir. Nitekim daha önce de ifade edildiği gibi sıfatları nefyeden Cehm b. Safvan bununla birlikte Allah'ın isimlerini de inkar etmiştir. Sözelimi, Allah'ın 'şey' olarak vasıflanmasına ilişkin Cehm b. Safvan'ın teşbihten kaçınmaya çalışırken tenzihte aşırıya gittiği görülecektir.

İlk dönemde 'şey' kelimesinin Kur'an'daki kullanımına ilişkin tartışmalar yaşanmıştır. "Hiçbir şey O'nun benzeri değildir"⁴⁷, "O'nun zâtı dışında her şey yok olacaktır"⁴⁸ ayetlerini zahiren kabul eden Mukatil b. Süleyman ve takipçileri, teşbihte aşırıya giderek Allah'ın bir şey, yani bir cisim olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹ Buna karşın Cehm b. Safvan'ın, 'Allah şeydir diyemem' şeklindeki yaklaşımı görülmektedir.⁵⁰ Cehm b. Safvan, 'şey' kelimesinin yaratılmışlar için kullanılmasından dolayı Allah'a 'şey' denilemeyeceğini ileri sürmüştür. Nitekim Cehm b. Safvan'ın sıfatları nefyi de Allah'ın cisim olması iddiasını reddetmek üzere ortaya çıkmıştır. Ona göre sıfat ancak cisim olana nispet edilecektir.⁵¹ Yani aşırı teşbihçi tavır, Cehm b. Safvan'ı tenzihte aşırılığa sevk etmiştir. Bu konuda Mu'tezile, teşbih iddialara, 'Allah şeydir ama eşya gibi değildir, cisim değildir, görüntü ve suret değildir' şeklinde karşılık vermektedir. Cehm b. Safvan ile aynı, yani teşbih karşıtı, tenzih merkezli bir yaklaşımı benimsediği halde Mu'tezile'nin 'şey' konusundaki tavrı Cehm b. Safvan'dan farklılaşmıştır. Allah'ın 'şey' olarak nitelenmesine ilişkin mu'tezilî yaklaşımın sünnî bakış açısına ortak olduğuna dikkat edilirse Cehm b. Safvan'ın aşırılık barındıran bir ta'til anlayışına sahip olduğu belirginleşecektir.⁵² Bu, Mu'tezile'nin Cehm b. Safvan'a ait her fikri benimsemeyip onun yalnızca teşbih karşıtı, tenzihçi genel yaklaşımını benimsediği anlamına gelebilecektir.

Sonuç

Mu'tezilî kelamın temellerine bakıldığında Vasıl b. Atâ'nın çağdaşı olan Cehm b. Safvan'ın ilk defa ileri sürdüğü fikirlere rastlanmaktadır. Yani Cehm b. Safvan'ın belirli konularda Mu'tezile kelamcılarının fikirlerine etki ettiği görülmektedir. Allah'ın sıfatlarına ilişkin iddialar bunların başında yer almaktadır. Mu'tezile, Allah'a sıfat isnadının ortaya çıkarabileceği sakıncalar üzerinden bir yaklaşım geliştirmiş ve bunu da Cehm b. Safvan'dan aldığı fikirler üzerine inşa etmiştir. Cehm b. Safvan'ın mu'tezilî sıfat telakkisindeki belirleyiciliği, ilk olarak sıfatlara ilişkin genel yaklaşım ve bu bağlamda Allah'ın kelam sıfatı etrafında tartışılan Kur'an'ın yaratılmış olup olmayacağına ilişkin yaklaşım ve son olarak naslarda yer alan, insana ait uzuv ve fillerin Allah'a

⁴⁷ Şûrâ (42), 11.

⁴⁸ Kasas (28), 88.

⁴⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 155.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, s. 99.

⁵¹ Yalpkaya, s. 15.

⁵² eş-Şehristânî, c. I, s. 39.

nispetini ifade eden haberî sıfatlar temelinde tartışılan Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceğine ilişkin tavır üzerinden anlaşılmaktadır.

Cehm b. Safvan'ın ilahî sıfatları doğrudan tartışmadığını iddia etmek imkan dahilindedir. Yaşadığı dönemin tanrı anlayışına bir reddiye olarak Cehm b. Safvan'ın insana benzemeyen bir tanrı tanımlaması yaparken yani teşbihî ve tecsimî yaklaşımları reddederken sıfatları nefyettiğine rastlanmaktadır. Nitekim Cehm b. Safvan, teşbih iddialarına karşı çıkmanın bir sonucu olarak ta'til fikrini geliştirmiştir. Mu'tezile de ilahî sıfatları tartışırken Cehm b. Safvan'ın dile getirdiği, tanrı tanımlamasına ilişkin bu ilk görüşleri alıp sıfat telakkisini bunun üzerine inşa etmiş gözükmektedir. Neticede Cehm b. Safvan'ın, ta'tili, bir metot olarak geliştirmedeği, ancak ona ait fikirleri benimseyerek Mu'tezile'nin bunu, ilahî sıfatlar tartışmasında bir metot haline getirdiği ifade edilebilir.

Mu'tezile kelamı, temelinde tevhid ilkesinin yer aldığı usûl-ü hamse üzerine inşâ edilmiştir. Tevhid ilkesi, Tanrı'nın zâtına ilişkin soyutlamacı bir yaklaşımdan hareketle ortaya çıkmıştır. Tenzihî yaklaşım ise teşbih ve tecsim iddialarına karşı şekillenmiş gözükmektedir. Dolayısıyla Mu'tezile kelamının en temel doktrini olan tevhidin, Cehm b. Safvan'ın yaşadığı dönemde muarızlarının teşbihî iddialarına karşı fikrî ve hatta fiilî düzeyde vermiş olduğu mücadele çerçevesinde öne sürdüğü fikirlerin mu'tezilî kelamcılar tarafından benimsenip felsefî iddialarla geliştirilerek kelamî bir akideye dönüştürülmesi neticesinde oluştuğu ifade edilebilir. Bu da genel olarak Mu'tezile kelamının, özelde ise mu'tezilî sıfat telakkisinin oluşumunda Cehm b. Safvan'ın geliştirdiği fikirlerin etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan, *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, Tercüme: Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, Tahkik: Sabrî b. Selâme Şâhin, Riyad, 2003/1424.

el-Askalânî, Ebu'l-Fadl Şihâbuddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Matbaatü Meclis-i Dâiratu'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1327, X.

Cârullah, Zühdi, *el-Mu'tezile*, Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1974.

Çelebi, İlyas, "Sıfat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, c. XXXVII.

ed-Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid, *Reddu'l-İmâmi'd-Dârimî Osman b. Saîd alâ Bişr el-Merîsî el-Anîd*, Neşr. Muhammed Hâmid el-Fikî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1358/1939.

- *er-Red ale'l-Cehmiyye*, baskı yeri yok, tarih yok.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2003.

Gölcük, Şerafettin, "Cehm b. Safvân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, c. VII.

İbn Teymiyye, Takıyyuddin Ahmed b. Abdilhalim el-Harrânî, *el-Fetva'l-Hameviyyeti'l-Kübrâ*, Tahkik: Hamid b. Abdilmuhsin, Riyad 2004/1425.

- *Der-u Teârûzi'l-Akl ve'n-Nakl*, I-IX, Tahkik: Muhammed Reşad Salim, 1981/1401, c. VI.

el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Tahkik: Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1983/1403.

el-Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hemedânî, *Tefsîru'l-Kâdî Abdilcebbari'l-Mu'tezilî, Mevsûatu Tefâsîri'l-Mu'tezile* içinde, Tahkik: Hıdır Muhammed Nebha, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

- *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Ahmed b. Hüseyin b. Ebî Hâşim, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2012.

- *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut, tarih yok.

Kâdî, Yâsir, *Makâlâtu'l-Cehm b. Safvân ve Eseruhâ fi'l-Firaki'l-İslâmiyye*, I-II, Edvâu's-Selef, Riyad, 2005.

en-Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebsiratu'l-Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1993.

en-Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, I-III, Dâru's-Selâm, Kahire 2008/1429.

Subhî, Ahmed Mahmud, *fi İlmi'l-Kelâm*, I-III, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, c. I, Beyrut 1985/1405.

es-Subkî, Ebû Nasr Tâcüdîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, I-X, Tahkik: Mahmud Muhammed et-Tanâhî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, c. IX, Dâru'l-Hicr, Kahire 1992.

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Tahkik: Ahmed Fehmi Muhammed, I-III, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1992/1413.

Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, c. XXXI.

Yaltkaya, M. Şerafeddin, "Kaderiye Yahut Mutezile", *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1930, c. XV.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Halku'l-Kur'ân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, c. XV.